

O‘ZBEK TILIDA NEOLOGIZMLARNING PAYDO BO‘LISHI VA QO‘LLANILISHI

Jumamuratova Ruxshona

NukusDPI Filologiya fakulteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21219979>

Annotatsiya. Ushbu tezisda o‘zbek tilida neologizmlarning paydo bo‘lish sabablari, ularning shakllanish manbalari, qo‘llanilish xususiyatlari hamda til taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv, fan-texnika taraqqiyoti, internet va ijtimoiy tarmoqlarning yangi so‘zlar yuzaga kelishiga ta’siri yoritilib, zamonaviy o‘zbek tilidagi neologizmlarga misollar keltiriladi. Neologizmlarning adabiy til me’yorlariga moslashuvi hamda ularni me’yorlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: neologizm, lug‘at boyligi, terminologiya, globallashuv, internet, sun’iy intellekt, til taraqqiyoti.

Til jamiyat bilan birga uzluksiz rivojlanadigan, doimo o‘zgarib va boyib boradigan murakkab ijtimoiy hodisadir. Har bir davrning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy taraqqiyoti tilda ham o‘z aksini topadi. Insoniyat hayotida yangi texnologiyalar, yangi kasblar, yangi ilmiy yo‘nalishlar va yangi ijtimoiy munosabatlar paydo bo‘lishi bilan ularni ifodalovchi yangi so‘zlarga ehtiyoj tug‘iladi. Natijada tilning lug‘at tarkibi yangi birliklar bilan boyiydi. Tilshunoslikda bunday yangi so‘zlar neologizmlar deb ataladi. “Neologizm” atamasi yunoncha *neos* – “yangi” va *logos* – “so‘z” so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, “yangi so‘z” degan ma’noni anglatadi. Neologizm faqat mutlaqo yangi yaratilgan birlik emas, balki mavjud so‘zning yangi ma’noda qo‘llanilishini ham o‘z ichiga oladi. Shuning uchun zamonaviy tilshunoslikda neologizm tushunchasi keng ma’noda talqin qilinadi.

O‘zbek tilida neologizmlarning shakllanishi uzoq tarixga ega bo‘lsa-da, ayniqsa mustaqillik yillarida bu jarayon sezilarli darajada jadallashdi. Davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, ta’lim, huquq, axborot texnologiyalari, tibbiyot va boshqa ko‘plab sohalarida yangi tushunchalar yuzaga kelgani sababli ularga mos yangi atamalar ham paydo bo‘ldi. Masalan, raqamlashtirish, elektron hukumat, ochiq budjet, startap, innovatsiya, sun’iy intellekt, mobil ilova, elektron to‘lov, kiberxavfsizlik, onlayn ta’lim, masofaviy ta’lim, marketpleys, blogger, podkast, vebinar, frilanser, kontent, influencers kabi so‘zlar bugungi kunda faol qo‘llanilmoqda. Bir necha yil avval yangilik hisoblangan bu birliklarning aksariyati bugungi kunda ommaviy axborot vositalari, ilmiy adabiyotlar va kundalik nutqda keng ishlatilmoqda.

Neologizmlarning paydo bo‘lishiga ta’sir qiluvchi omillar juda ko‘p. Eng avvalo, ilmiy-texnik taraqqiyot yangi terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Kompyuter texnologiyalari, internet, sun’iy intellekt, robototexnika, biotexnologiya va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida ilgari mavjud bo‘lmagan tushunchalar yuzaga kelmoqda. Ushbu tushunchalarni ifodalash uchun esa yangi so‘zlar yaratilmoqda yoki boshqa tillardan o‘zlashtirilmoqda. Masalan, chatbot, blokcheyn, QR-kod, bulutli texnologiya, kriptovalyuta, ma’lumotlar bazasi, algoritm, neyrotarmoq kabi birliklar bugungi ilmiy va amaliy nutqning muhim qismiga aylangan.

Globallashuv ham neologizmlarning asosiy manbalaridan biridir. Dunyo mamlakatlari o‘rtasidagi iqtisodiy, ilmiy va madaniy aloqalarning kengayishi natijasida ko‘plab xorijiy so‘zlar o‘zbek tiliga kirib kelmoqda. Ayniqsa, ingliz tili xalqaro ilm-fan va texnologiyalar tili sifatida yangi terminlarning asosiy manbai bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu sababli marketing, brending, menedjer, startap, skaner, monitoring, treyning, servis, platforma, media, onlayn, oflayn, streaming, vebinar kabi ko‘plab birliklar o‘zbek tilida faol ishlatilmoqda. Bunday o‘zlashmalar vaqt o‘tishi bilan o‘zbek

tili fonetikasi va grammatikasi qonuniyatlariga moslashib boradi. Masalan, “blog” soʻzidan blogger, bloggerlik, “skaner” soʻzidan skanerlash kabi yangi hosila birliklar yuzaga kelgan.

Neologizmlar faqat boshqa tillardan kirib kelmaydi. Oʻzbek tilining ichki imkoniyatlari ham yangi soʻzlar yaratishda muhim rol oʻynaydi. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida yangi birliklar hosil qilinadi. -lashtirish, -chi, -lik, -kor, -dosh kabi qoʻshimchalar vositasida yuzlab yangi soʻzlar paydo boʻlmoqda. Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar neologizmlarning eng faol tarqalish manbalaridan biriga aylangan. Telegram, Instagram, Facebook, YouTube va boshqa platformalar orqali yuzlab yangi soʻzlar keng ommalashmoqda. Layk, post, reels, storis, obunachi, trend, hashtag, podkast, kanal, profil, strim, kontent yaratuvchi kabi birliklar yoshlar nutqida juda faol qoʻllaniladi. Ayrim soʻzlar dastlab faqat internet foydalanuvchilari orasida ishlatilgan boʻlsa, keyinchalik ommaviy axborot vositalari orqali umumxalq isteʼmoliga kirib bordi. Masalan, “kanal” soʻzi ilgari faqat suv yoʻli yoki telekanal maʼnosida qoʻllangan boʻlsa, bugungi kunda Telegram kanali yoki YouTube kanali maʼnosida ham ishlatilmoqda. Demak, neologizm faqat yangi soʻz emas, balki mavjud soʻzning yangi maʼno kasb etishi natijasida ham yuzaga kelishi mumkin.

Mustaqillik davrida davlat boshqaruvi va huquq sohasida ham koʻplab yangi atamalar shakllandi. Elektron hukumat, xalq qabulxonasi, ochiq budjet, yagona interaktiv davlat xizmatlari, raqamli iqtisodiyot, yashil iqtisodiyot, investitsiya muhiti kabi birliklar davlat boshqaruvi tizimidagi islohotlar natijasida tilimizga kirib keldi. Taʼlim tizimida esa kredit-modul tizimi, akademik mobillik, dual taʼlim, masofaviy taʼlim, elektron jurnal, onlayn test, elektron kutubxona, raqamli taʼlim resurslari kabi yangi terminlar keng qoʻllanila boshlandi. Neologizmlar badiiy adabiyotda ham muhim uslubiy vosita hisoblanadi. Zamonaviy yozuvchi va shoirlar yangi davr ruhini, texnologik taraqqiyotni hamda zamonaviy inson tafakkurini ifodalash uchun yangi soʻzlardan keng foydalanadilar. Publitsistik uslubda esa neologizmlar axborotni tez va aniq yetkazish, yangi voqelikni ifodalash hamda zamonaviylik ruhini yaratishda muhim vosita boʻlib xizmat qiladi. Ilmiy uslubda esa ular yangi tushunchalar va terminlarni ifodalash uchun zarurdir.

Neologizmlarning qoʻllanilishida meʼyor masalasi ham muhim ahamiyatga ega. Har qanday yangi soʻz tilga kirishi bilan darhol adabiy til meʼyoriga aylanib qolmaydi. Dastlab u cheklangan doirada ishlatiladi, keyinchalik ommalashib boradi. Tilshunoslar va terminolog mutaxassislar yangi birliklarning fonetik, grammatik va uslubiy jihatdan oʻzbek tiliga mosligini oʻrganadilar. Zarur hollarda xorijiy birliklar oʻrniga milliy muqobillar tavsiya etiladi. Masalan, application oʻrniga ilova, digitalization oʻrniga raqamlashtirish, artificial intelligence oʻrniga sunʼiy intellekt atamalarining qoʻllanishi oʻzbek tilining ichki imkoniyatlaridan samarali foydalanilganini koʻrsatadi.

Kelajakda sunʼiy intellekt, kvant texnologiyalari, bioinjeneriya, ekologiya va kosmik tadqiqotlar rivojlanishi natijasida oʻzbek tilida yana yuzlab yangi neologizmlar paydo boʻlishi tabiiydir. Muhimi, bu yangi birliklar milliy til meʼyorlariga mos ravishda shakllantirilishi, ularning ilmiy asoslangan muqobillari yaratilishi va ommalashtirilishi zarur. Bu jarayon oʻzbek tilining zamonaviy ilm-fan va texnologiyalar tiliga aylanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, neologizmlar til taraqqiyotining tabiiy mahsuli boʻlib, ular jamiyat hayotidagi oʻzgarishlarni bevosita aks ettiradi. Oʻzbek tilida yangi soʻzlarning paydo boʻlishi ilm-fan, texnika, iqtisodiyot, madaniyat, internet va globallashtirish bilan chambarchas bogʻliq. Neologizmlar lugʻat boyligini kengaytiradi, yangi tushunchalarni aniq ifodalash imkonini beradi hamda zamonaviy nutqning rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli ularni ilmiy jihatdan tadqiq etish,

me'yorlashtirish va o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yangi terminlar yaratish bugungi tilshunoslikning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: “Talqin”, 2005.
2. Shavkat Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent: Universitet, 2006.
3. Raupova L. Nutq madaniyati. –Toshkent: Innovatsiya-ziyo, 2019.
4. Internet manbalari va ijtimoiy tarmoqlardagi zamonaviy til materiallari